

Μετανάστευση και κοινωνικο-πολιτισμικό πεδίο. Θεωρητικές και εμπράγματα διαπραγματεύσεις των ψυχοκοινωνικών και συμβουλευτικών διαπολιτισμικών παρεμβάσεων

Μιχάλης Τσάκαλος²⁶
Ευστράτιος Παπάνης²⁷
Παναγιώτης Γιαβρίμης²⁸
Αικατερίνη Μπαλάσα²⁹

Περίληψη

Έρευνες κατέδειξαν ότι οι Έλληνες μετανάστες των δεκαετιών '60 και '70 υπήρξαν ιδιαίτερα ευάλωτοι στις ψυχοσωματικές ασθένειες (τα μεγαλύτερα ποσοστά αναφέρονται σε παθήσεις του γαστρεντερολογικού συστήματος, στους χρόνιους πόνους μυών και τις κεφαλαλγίες) και ιδιαίτερα πρόθυμοι στο να αποσυρθούν από τη βιομηχανική εργασία καταφεύγοντας στις αρμόδιες υγειονομικές υπηρεσίες για πρόωρη συνταξιοδότηση. Η συμβουλευτική και η κοινωνικό-ψυχολογική υποστήριξη μεταναστευτικών πληθυσμών για την ανάπτυξη αξιόπιστων και ωφέλιμων προσανατολιστικών επαγγελματικών δικτύων κατεύθυνσης και οργανικής διευθέτησης, θα μπορούσαν να αποτελέσουν ένα άριστο εργαλείο, ενόψει της ραγδαίας πολυπολιτισμικής μεταβολής στη χώρα μας στον εκπαιδευτικό, κοινωνικό και εργασιακό χώρο. Θα συνέβαλλαν στην επίλυση προβλημάτων που προέρχονται από την μεταναστευτική εμπειρία καλλίτερα από κάθε άλλη δράση, που είτε λόγω της ενσωμάτωσής της στο συντηρητικό και απαρχαιωμένο σύστημα υγείας και πρόνοιας είτε λόγω της άρνησης των ίδιων των μεταναστών να τη δεχτούν, κρίνεται πλημμελής.

Λέξεις Κλειδιά Συμβουλευτική, κοινωνικό-ψυχολογική υποστήριξη μεταναστευτικών πληθυσμών

Abstract

Des enquêtes ont démontré que les immigrants grecs des décennies '60 et '70 ont existé particulièrement vulnérables aux maladies psychosomatiques (les plus grands pourcentages sont mentionnés à des troubles du système gastro-entérologique, aux douleurs chroniques des muscles et aux céphalalgies) et particulièrement disposés à se retirer du travail industriel en recourant aux services sanitaires compétents, afin d'être en retraite prématuré. En vue du changement multiculturel rapide à notre pays, au niveau éducatif, social et professionnel, le soutien consultatif et socio-psychologique de populations migratoires pourrait constituer un outil excellent en ce qui concerne le développement des réseaux d'orientation et d'aménagement organique, qui se caractérisent de confiance et d'une bienfaisante orientation professionnelle. Ces réseaux contribueraient au maximum à la résolution de problèmes qui proviennent de l'expérience migratoire. Mais on pourrait dire que ces réseaux sont jugés défectueux, d'une côté à cause du système dépassé et conservateur de santé et de prévoyance, et d'une autre côté à cause du refus, de la part des immigrants, d'accepter ces réseaux consultatifs.

Mots clés Soutien consultatif, socio - psychologique de populations migratoires

Η εξέταση του σύγχρονου δημογραφικού χάρτη σε όλες τις χώρες του δυτικού κόσμου είναι βέβαιο ότι θα αποκάλυπτε ότι η σύνθεση των κοινωνιών τους έχει πάψει οριστικά εδώ και αρκετές δεκαετίες να είναι μονοπολιτισμική.

²⁶ (Phd.) Σχολικός Σύμβουλος Π.Ε

²⁷ Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου

²⁸ Λέκτορας Τμήματος Κοινωνιολογίας Πανεπιστημίου Αιγαίου

²⁹ Κοινωνιολόγος, MBA

Σε μερικές μάλιστα περιπτώσεις, όπως αυτή των Η.Π.Α., του Καναδά ή της Αυστραλίας το πολιτισμικό πρόβλημα και η ανομοιογενής σύνθεση του πληθυσμού αποτελεί δεδομένο μακροχρόνιων και επάλληλων πληθυσμιακών εγκαταστάσεων που οφείλεται τόσο στις μεγάλες πληθυσμιακές και αποικιακές μετακινήσεις που έλαβαν χώρα κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα (colonial immigration) όσο και στη μεγάλη οικονομικο-κοινωνική και δημογραφική μετανάστευση του 20^{ου}.

Αυτό έχει ως αποτέλεσμα οι χώρες αυτές να παρουσιάζουν σήμερα μια εθνοτικά, εγγενή φυλετική και πολιτισμική ανομοιογένεια.

Στο άλλο άκρο μια σχολαστική μελέτη, στο συγγενή χώρο της Ευρώπης, μέχρι τώρα, είναι βέβαιο ότι θα αναδείκνυε διαφορετική δημογραφική εξέλιξη που ήταν το αποτέλεσμα ποικίλων γεγονότων, πολιτικών, συγκρούσεων και διακρατικών συμφωνιών που καθόρισαν σε πολύ μεγάλο βαθμό τόσο την πληθυσμιακή σύνθεση των σημερινών κρατών, όσο και την ακολουθούμενη πολιτική τους απέναντι σε αυτό το πρόβλημα.

Έτσι, μεταξύ των άλλων, η μετανάστευση σε μεγάλο βαθμό φαίνεται υπαίτια για τις σημαντικές αλλαγές και τις αλληλεπιδράσεις στο εσωτερικό δυναμικό των ομάδων που συνθέτουν τις κοινωνίες αυτές.

Οι μεταβολές αυτές, σε θεσμικό, οργανωτικό, εκπαιδευτικό ή ακόμα και νομικό επίπεδο, παρέχουν ή καταδεικνύουν διαφορετικές δυνατότητες παρέμβασης, καθορισμού και κατανομής της κοινωνικής και οικονομικής ισχύος από τον κυρίαρχο πληθυσμό.

Μια άλλη διάσταση της εθνοκεντρικής υπεροχής είναι ότι σε όλες τις χώρες της Ευρώπης απουσιάζει χαρακτηριστικά η συμμετοχή αλλοδαπών ή μεταναστών στις κοινωνικές αποφάσεις, ακόμα και σε τοπικό ή ειδικό επίπεδο.

Μια ακόμα διαπίστωση που αφορά βέβαια και τη χώρα μας προέρχεται από το βαθμό που καθορίζονται, προσδιορίζονται και προωθούνται οι κοινωνικές σχέσεις.

Ο ερευνητικός χώρος διαπιστώνει ότι οι πλέον οικείες κοινωνικές επιλογές διαμορφώνονται κατά κανόνα σύμφωνα με εθνικές, φυλετικές, θρησκευτικές και κοινωνικές προτεραιότητες.

Έτσι, παρά τον πλουραλισμό των σύγχρονων κοινωνιών, οι άνθρωποι ζουν σχετικά απομονωμένοι, σε συγκεκριμένες περιοχές και σε απόσταση από τους άλλους που αναγνωρίζονται αμφίπλευρα, ως φυλετικά, κοινωνικά, εθνικά και πολιτιστικά διαφορετικοί.

Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα που πραγματοποίησε η Geneva Gay του Ιδρύματος N.C.R.E.L (North Central Regional Educational Laboratory), στις Η.Π.Α. : «*Τα άτομα από τις ίδιες πολιτιστικές ομάδες ζουν συνήθως ομαδικά δημιουργώντας συγκεκριμένους και ευδιάκριτους κοινωνικούς και εθνικούς πυρήνες.*

Αλλά η πιο σημαντική διαπίστωση είναι ότι ο πληθυσμός τείνει να εντατικοποιήσει τα κριτήρια διαφοράς χρησιμοποιώντας παλιότερες μορφές και υποδείγματα σύγκρισης.

Έτσι, αρχίζουν να παρατηρούνται σημαντικές ανακατανομές μεταξύ των εθνικών ομάδων με κριτήριο το βαθμό κοινωνικής ή οικονομικής επιτυχίας.

Και είναι αλήθεια ότι ακόμα και στους πιο πρόσφατους εθνικούς ή μεταναστευτικούς σχηματισμούς διακρίνεται σε μεγάλο βαθμό η ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών τάξεων που ενισχύουν τη διαφορά δημιουργώντας υποσύνολα με οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια μέσα στο εσωτερικό των ίδιων των εθνικών ομάδων.

Η έρευνα διαπίστωσε ακόμα ότι με αυτή τη συγκεκριμένη κοινωνική εξέλιξη τα εθνικά υποσύνολα που ανήκουν σε διαφορετικές οικονομικές τάξεις παύουν συνειδητά να επικοινωνούν και να υποστηρίζονται μεταξύ τους, ενώ αρχίζει να διαφαίνεται σε μεγάλο βαθμό και η απαξίωση των οικονομικά και κοινωνικά αποκαταστημένων σε βάρος της κατώτερης εθνικής τάξης. Ο διαχωρισμός αυτός με κριτήριο τη διαμόρφωση της οικονομίας υφίσταται ακόμα και σε περιοχές που εμφανίζονται να συνυπάρχουν άτομα της ίδιας εθνικής ομάδας. Η συνύπαρξη με βάση την εθνική καταγωγή αφορά μόνο ένα μικρό μέρος της κοινωνικής επιφάνειας. Η διαπίστωση αυτή γίνεται πιο οφθαλμοφανής από τη σύσταση ομάδων στα διαπολιτιστικά σχολεία. Παρατηρήσαμε ότι οι περισσότεροι μαθητές επιθυμούν να δημιουργούν φιλίες με άτομα της ίδια εθνότητας που όμως ανήκουν σε μια ανώτερη οικονομική τάξη. Ένας τεράστιος όγκος διαπολιτισμικών εκπαιδευτικών ερευνών, έρχεται σήμερα να προκαλέσει σημαντικά ρήγματα στη σύγχρονη κοινωνική και εκπαιδευτική αποτελεσματικότητα του μονοεθνικού ή του μονοπολιτισμικού μοντέλου εκπαίδευσης σε κοινωνίες με πολυπολιτισμική

σύνθεση, θέτοντας σε δοκιμασία πατροπαράδοτες και για πολλούς μακροχρόνιες δοκιμασμένες αξίες».

Δεν είναι βέβαια λίγοι αυτοί που πιστεύουν ότι η επικράτηση, η κοινωνική νομιμοποίηση και αποδοχή του εθνικού μοντέλου εκπαίδευσης και τα χαρακτηριστικά του, αποτελούν αυτοστηρικτες και αυτεπάγγελτες λειτουργικές δομές του κοινωνικού και εθνικού συστήματος, της οργάνωσης και πάνω απ' όλα, μέρος της εθνικής και φυλετικής ταυτότητας. Είναι μάλιστα λογικό ότι οι υπέρμαχοι της μονοπολιτισμικής κατεύθυνσης θεωρούν ότι το πρόβλημα δεν προκύπτει τόσο από την ίδρυση αυτοσυστατών διαπολιτισμικών σχολείων ή την ανάπτυξη ειδικών μοντέλων αγωγής, όσο από τις ιδεολογικο - πολιτικές και κοινωνικές θέσεις που προασπίζονται την ισοβαρή και ισότιμη αναγνώριση και εδραίωση των πολιτιστικών δεδομένων και της ιστορικής ή φυλετικής ταυτότητας. Παράλληλα, παρουσιάζονται και σημαντικές αντιρρήσεις στη συνένυρεση και στη συνδιδασκαλία αλλοδαπών και γηγενών μαθητών.

Η διαπίστωση αυτή φαίνεται να ξεκινά από την αίσθηση της κοινωνικής, πολιτικής, ιστορικής και εθνικής υπέρβασης και ως ένα βαθμό καταπάτησης της εκπαιδευτικής κυριαρχίας που φαινομενικά περικλείει μια τέτοια ανάπτυξη αγωγής. Το πρόβλημα παρουσιάζεται οξύτερο σε χώρες, όπως η Ελλάδα, που μόλις πρόσφατα άρχισε να συζητείται ως προβληματισμός η αναγκαιότητα εκπαιδευτικής συστηματοποίησης της πολιτιστικής ετερότητας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, φαίνεται ότι έχει δίκιο μια σημαντική μερίδα ερευνητών που προασπίζεται ότι η επιλογή μιας πολιτικής που αποδέχεται ή απορρίπτει ένα συγκεκριμένο μοντέλο εκπαιδευτικού μονοπολιτισμού, στην ουσία εδραιώνει και συστηματοποιεί μια ευρύτερη και συγκεκριμένη πολιτικοκοινωνική επιλογή.

Τοιοιουτρόπως, το φαινόμενο της *πολυπολιτισμικότητας* και ειδικότερα η επανεξέταση των μηχανισμών και των συστημάτων που συνδέονται με την συνένυρεση ανομοιογενών πληθυσμών στα όρια ενός ενιαίου εθνικού χώρου, αποτελεί μείζον πολιτικό, νομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό, ηθικό και εκπαιδευτικό πρόβλημα.

Ήδη, πλέον και στη χώρα μας, τόσο σε ερευνητικό όσο και σε θεωρητικό επίπεδο, αρχίζει να διασαφηνίζεται το περιεχόμενο αλλά και οι δυναμικές επιδράσεις σε όλους τους άξονες που είναι πιθανό να συνδέουν τη μετανάστευση με την τροποποίηση της συμπεριφοράς και των στάσεων, των αξιών και των ατομικών προβολών στους χώρους εγκατάστασης, καθώς και τις προεκτάσεις τους στην εργασία, στο κοινωνικό περιβάλλον, στην οικογένεια, στην εκπαίδευση, στην οικονομία, στην κοινωνική θέση, στην ηθική, στην επικοινωνία και στη διαμόρφωση της αυτοαντίληψης.

Ένα άλλο κυρίαρχο δεδομένο της ανάπτυξης της μεταναστευτικής πολιτικής είναι, χωρίς αμφιβολία, μαζί με την εκπαίδευση, η εργασία.

Σε όλο σχεδόν το ιστορικό εύρος της παγκόσμιας πολιτισμικής δόμησης, σε κάθε περίοδο και κάθε κοινωνία, η εργασία καταλαμβάνει δεσπόζουσα θέση και αποτελεί πρωτογενές κίνητρο και πυρήνα κοινωνικής, πολιτισμικής και οικονομικής μεταβολής, τόσο στις χώρες αποστολής όσο και υποδοχής.

Αποτελεί διαντιδραστικό φαινόμενο που προκαλείται από την εδραίωση νέων οικονομικών και κατά συνέπεια κοινωνικών συνθηκών και προσβλέπει από τη μια, στην αύξηση της παραγωγής και στην πληρέστερη λειτουργία της συνολικής οικονομικής ζωής του χώρου υποδοχής, δια μέσου της αναδιοργάνωσης ή της συμπλήρωσης των κατώτερων παραγωγικών δυνάμεων, και από την άλλη, αποσκοπεί στην βελτίωση των ατομικών ή οικογενειακών πόρων των οικονομικών μεταναστών (Εμκε Πουλοπούλου, 1986).

Η παραπάνω διαπίστωση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι για τη μεταναστευτική δυναμική ανάπτυξη απαιτείται μια οικονομική πρόοδος στη χώρα υποδοχής που αδυνατεί για ποικίλους οικονομικο- κοινωνικούς και δημογραφικούς λόγους να καλύψει τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό σε γενικό ή κλαδικό επίπεδο απασχόλησης.

Εν μέρει ακόμα προκαλείται, ενισχύεται ή διαμορφώνεται από την άνοδο των οικονομικών και εκπαιδευτικών δεδομένων των νέων κυρίως αυτοχθόνων πολιτών που επιζητούν απασχόληση με υψηλό κοινωνικό κύρος ή επαρκείς οικονομικές απολαβές σε σχέση με το βιοτικό επίπεδο και τα τρέχοντα καταναλωτικά πρότυπα των κοινωνιών στις οποίες ανήκουν ως ενεργά μέλη (Αμιτζής, Λαζαρίδη, 2001).

Τα παραπάνω έχουν ως αποτέλεσμα τη μεταβολή του κοινωνικοεργασιακού πεδίου και την αναδιάρθρωση των οικονομικών δυνάμεων που οδηγεί στην απαξίωση συγκεκριμένων επαγγελματικών επιλογών και κλάδων απασχόλησης από το γηγενές εργατικό δυναμικό ή προκαλείται από τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας με χαμηλό κοινωνικοοικονομικό status που αναζητούνται από τους εργοδοτικούς μηχανισμούς στο περιθώριο των προτιμώμενων επαγγελματικών επιλογών και καλύπτονται είτε από άτομα με πολύ χαμηλά επαγγελματικά προσόντα είτε από εισαγόμενο εργατικό δυναμικό, χωρίς ιδιαίτερες διεκδικήσεις και δυνατότητα εμπλοκής στις σύνθετες κοινωνικές αξιώσεις. Στον άλλο άξονα, το μεταναστευτικό εγχείρημα προκαλείται από την πίεση της ανεργίας, της υποαπασχόλησης και της ανέχειας του οικονομικοκοινωνικού χώρου από τον οποίο εκπορεύεται ο μετανάστης, δηλαδή σε γενικές γραμμές από την αδυναμία των οικονομικών υποδομών ή τις διεθνείς εξαρτήσεις της χώρας αποστολής ώστε αυτή να διαχειριστεί να οργανώσει, να διαθέσει και να αξιοποιήσει το εργατικό δυναμικό, στα όρια του κράτους, για δικό του άμεσο όφελος. (Τσαούσης, 2001).

Επιπλέον, η επιλογή μετανάστευσης, δευτερογενώς, μπορεί να εμπεριέχει πρόθεση βελτίωσης των κοινωνικών, εκπαιδευτικών, υγειονομικών ή ακόμα και πολιτιστικών συνθηκών αλλά και να προκαλείται από πολιτικοκοινωνικές πιέσεις, από την γεωγραφική ή κοινωνική απομόνωση και την οικογενειακή ή ατομική ανασφάλεια. Ακόμα σε πιο ήπιες μορφές παρώθησης (*επιλεκτική μετανάστευση*) από την μετακίνηση προσώπων με ειδική επαγγελματική κατάρτιση και με πρόθεση την ουσιαστική και άμεση βελτίωση των ανεκτών κατά τα άλλα, οικονομικών δεδομένων κατά την στιγμή της μεταναστευτικής εκκίνησης (Ρόμπολη, 1994).

Οι παραπάνω τοποθετήσεις έχουν, εν μέρει, αντικρουστεί από αρκετούς σύγχρονους κοινωνικούς επιστήμονες προβάλλοντας, στηριζόμενοι σε μελέτες και έρευνες, επαρκείς και βάσιμες αντιρρήσεις για την απλοποιημένη αυτή μορφή ανάλυσης των σύγχρονων πληθυσμιακών μετακινήσεων με πρόθεση την εργασία και την αλλαγή του κοινωνικοπολιτικού περιβάλλοντος.

Αντιδιαστέλλουν, μάλιστα, με ιδιαίτερη έμφαση ότι μια τέτοια στενή οικονομική ανάλυση, από τη μια, εμπεριέχει εμμέσως το λανθασμένο εγχείρημα ότι η «αμοιβαία» αυτή συνδιαλλαγή, εν τέλει, θα απέβαινε ωφέλιμη και πολύτιμη τόσο για την οικονομική ανάπτυξη του κράτους υποδοχής όσο και αυτού του κράτους εκπόρευσης.

Ακόμα, προβάλλουν ότι η προσέγγιση αυτή υπολανθάνει ως προς τις απόλυτες σταθερές των διατεινόμενων ιλιγγιωδών οικονομικών διαφορών μεταξύ κράτους αποστολής και υποδοχής, αφού τουλάχιστον στην σύγχρονή της εξέλιξη η μετανάστευση δεν προϋποθέτει η χώρα υποδοχής να αποτελεί αδιαμφισβήτητη οικονομική ή τεχνολογική δύναμη και ότι οι μετανάστες μπορούν να ενταχθούν στις κατώτερες παραγωγικές δυνάμεις ακόμα και ενός αδύνατου ή απλά ανεπτυγμένου οικονομικού συστήματος υποδοχής που μπορεί να παρουσιάζει μεγάλη ανεργία σε άλλες κλάσεις και τύπους επαγγελματικών ειδικοτήτων (Νικολινάκος, 1974).

Σήμερα, η μετανάστευση αποτελεί άρρηκτο φαινόμενο των πολύπλοκων οικονομικών αλληλεπιδράσεων και συσχετισμών στις χώρες του δυτικού κόσμου και επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό το οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και νομικό πεδίο τους, επιζητώντας ιδιαίτερα θεσμικά, κοινωνικά και διαχειριστικά πλαίσια προσέγγισης και διαχείρισης.

Όπως και να έχουν τα πράγματα, η διαμόρφωση και η διαφορική προσέγγιση των όρων και του ρόλων «εργασία - απασχόληση» στα πλαίσια του σύγχρονου μεταναστευτικού εγχειρήματος, οδήγησε σε πολλές περιπτώσεις στην επικεντρωμένη κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική και ανθρωπολογική ανάλυση της μεταναστευτικής εργασίας, των επιδράσεων και του ρόλου που αυτή διαδραματίζει σε ατομικό κοινωνικό, δημογραφικό και οικονομικό επίπεδο.

Είναι γνωστό ότι πολύ πρώιμα, η εργασία των μεταναστών και η επίδρασή της στο οικονομικό και πολιτικοκοινωνικό σύστημα της χώρας υποδοχής αποτέλεσε ιδιαίτερο αντικείμενο εστίασης και ανάλυσης τόσο για τη μαρξιστική-λενινιστική θεωρία όσο και για την αντίστοιχή της, νεοκλασική (Μουσούρου, 1974).

Σε πολλές μάλιστα προσεγγίσεις με μαρξιστικές επιδράσεις, ο μετανάστης, τη δεκαετία του 1960, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης και χαρακτηρίστηκε ως *homo – economicus* και *travailleur – émigré*, καυτηριάζοντας τόσο την πρόθεση εκμετάλλευσης των αδύναμων μεταναστευτικών πληθυσμών από τις μεταπολεμικές καπιταλιστικές δυνάμεις των χωρών υποδοχής, όσο δευτερογενώς τις θεσμικές και διαρθρωτικές ρυθμίσεις εργασιακής ένταξης κάτω από συνθήκες εκμετάλλευσης (Βεντούρα, 1974).

Επιπρόσθετα, οι θεωρίες αυτές εμπεριείχαν αναλύσεις για τις κοινωνικές δυσχέρειες από την περιθωριοποιημένη εργασιακή απασχόληση, την εργαλειακή και μηχανοποιημένη αντιμετώπιση και φυσικά τον αποκλεισμό των μεταναστευτικών πληθυσμών από τις κατακτήσεις και τις δραστηριότητες του κυρίαρχου εθνικού σώματος στο χώρο εγκατάστασης.

Οι πρώτες όμως θεμελιώδεις προσεγγίσεις που αποτέλεσαν τη βάση όλων των νεομαρξιστικών θεωριών κατατίθενται στο «Κεφάλαιο» του Κάρουλ Μαρξ, αναλύοντας τους οικονομικούς μεταναστευτικούς πληθυσμούς ως «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό», δηλαδή ως την υπεράριθμη εργατική δύναμη του χώρου αποστολής που συστηματοποιημένα ή όχι διοχετεύεται σε χώρους που ευδοκιμεί η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση. Για την διάθεσή τους, σε αυτή την περίπτωση, απαιτείται φυσική μετακίνηση του εργατικού δυναμικού ή όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «εργατική κινητικότητα» (Μαρξ, 1978).

Στον άξονα, λοιπόν, της σύγχρονης προτεραιότητας του μετανάστη για απασχόληση, αλλά και της εν γένει κοινωνικής στερεοτυπικής αντίληψης σχετικά με την ανεκτικότητα του επαγγελματικού φάσματος των επιλογών ένταξης που προβάλλει και δικαιολογεί η κυρίαρχη εθνοτική οργάνωση, έχουν προκύψει θεμελιώδη κοινωνιολογικά ερωτήματα σε σχέση με την εμπράγματη λειτουργία και την εννοιολογική σύσταση του όρου «εργασία» και «απασχόληση» του μεταναστευτικού πληθυσμού, ως προέκταση των εργασιακών συστημάτων και δομών ανάπτυξης του κατώτερου εργατικού δυναμικού στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες.

Ο μεγάλος όγκος θεωρητικών προσεγγίσεων για τη μεταναστευτική εργασία ξεκινούν τουλάχιστον στη σύγχρονη διάστασή τους στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τη θεωρία του «*push and pull factors*», που διατεινόταν ότι ισχυρότερες είναι οι δυνάμεις και οι ανάγκες που διαμορφώνονται στον άξονα προσφορά και ζήτηση εργασίας σε ατομικό επίπεδο μεταξύ των δύο χωρών (Βεντούρα, 1974).

Πλήθος άλλων θεωριών και αναλύσεων που ακολουθούν, και εν πολλοίς διαμορφώνουν ή εκπορεύονται από τις αντίστοιχες κοινωνιολογικές σχολές, όπως αυτές των R. E. Park, Thomas-Zaniecki, O Handlin, T. Parsons, J Higham, R. Vecoli, F. Thistlethwaite, και S. Castles – G.Kosack, εστιάζουν περισσότερο στις διαδικασίες κοινωνικής όσμωσης και προσαρμογής των μεταναστών στις πολυεπίπεδες διεργασίες των πολιτισμικών - κοινωνικών ανακατατάξεων και αλληλεπιδράσεων με επίκεντρο τα επιτεύγματα ή μη, στην εργασία και στην κοινωνική ενσωμάτωση (Portes, 1981).

Όλα τα παραπάνω θα μπορούσαν να αποτελέσουν πολύτιμη ερευνητική και επιστημονική παρακαταθήκη για τη διερεύνηση της σύγχρονης διάστασης του μεταναστευτικού φαινομένου και στην Ελλάδα έξω από τα πρότυπα της στεγανής ακαδημαϊκής ή ερευνητικής διαπραγμάτευσης.

Αν καταφύγουμε στον ορισμό του όρου εργασία θα διαπιστώσουμε ότι αυτή, σε γενικό επίπεδο, αναλύεται ως: «το συνολικό φάσμα των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων που αποσκοπεί στην υλική και πνευματική αναπαραγωγή και στην έκφραση της ανθρώπινης δημιουργικότητας».

Με βάση όμως αυτό τον ορισμό θα μπορούσαμε να ανασύρουμε πολύ λίγα δομικά στοιχεία που να συνδέουν την μεταναστευτική παροχή εργασίας στους χώρους μεταναστευτικής διασποράς με τις διατεινόμενες σταθερές της «πνευματικής αναπαραγωγής» και την έκφραση της «ανθρώπινης δημιουργικότητας».

Πράγματι, τα κεντρικά αυτά στοιχεία δεν περιέχονται ούτε θεωρητικά ούτε πρακτικά, στον απόλυτα διασαφηνισμένο εργασιακό ρόλο που καλούνται να παίξουν οι μετανάστες στη χώρα υποδοχής τόσο κατά τη διάρκεια της νεωτερικής, όσο και της σύγχρονης μεταναστευτικής περιόδου.

Θα λέγαμε μάλιστα ότι ο ορισμός αυτός, σε σχέση τουλάχιστον με την μεταναστευτική εργασία, εκφράζει περισσότερο μια φιλοσοφική θεώρηση στο πλήρες εύρος της εργασιακής δραστηριότητας ή ακόμα καλλίτερα το επιθυμητό ζητούμενο για τους ίδιους τους εργαζόμενους (Ιωσηφίδης, 2001).

Ποιο κοντά στη μεταναστευτική οικονομική αποστολή, με βάση τις σύγχρονες θεωρητικές τοποθετήσεις, μοιάζει να βρίσκεται ο όρος απασχόληση, αφού λογικά οριοθετεί την απόλυτη προσήλωση σε μια συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα ενώ ταυτόχρονα αποτελεί μεταμοντέρνο σημειολογικό επινόημα της σύγχρονης οικονομικής ζωής, που εν πολλοίς εμπεριέχει, υποθάλλει και απαιτεί πλήρη ατομική προσήλωση αν όχι υπέρβαση της οντολογικής και κοινωνικής ενέργειας προς χάρη της επαγγελματικής εξασφάλισης και της μισθωτοποίησης (Λύτρας, 2000).

Θα λέγαμε μάλιστα ότι η μεταναστευτική εργασία απαιτεί περισσότερο από κάθε άλλη μορφή απασχόλησης ετερονομική αυτοδιάθεση ή υπόταξη σε ένα ήδη οργανωμένο σύστημα εργασιακών και κοινωνικών αξιώσεων με μειωμένες ή ανύπαρκτες δυνατότητες επιλογών.

Αναλυτικότερα, όπως αναφέρει ο κ. Κ. Τσουκαλάς : « ... η γέννηση της έννοιας απασχόληση συμπύπτει από τη μια μεριά με τη γενίκευση της μισθωτοποίησης και από την άλλη με τη θέσπιση πάγιων κοινωνικών μηχανισμών κατανομής και μέτρησης της καταναλισκόμενης εργατικής δύναμης.

Ήδη στο άμεσο νόημά της η απασχόληση αναπέμπει σ' εκείνον που απασχολεί δηλαδή στον εργοδότη, και συνεπώς στη βασική κοινωνική σχέση του απασχολούμενου με τον απασχολούντα» (Τσουκαλάς, 1986).

Πέρα από το εννοιολογικό πεδίο και την απόλυτα προκαθορισμένη σχέση της μισθωτής εργασίας του μετανάστη με το οικονομικό και οργανωτικό κοινωνικό πεδίο, ο παραπάνω εξαρτημένος άξονας διαμορφώνει, τροφοδοτεί ή επιτείνει αρνητικά κοινωνικά στερεότυπα αφού το μεγαλύτερο φάσμα των εργασιών με τα οποία ασχολείται ο μετανάστης απαξιώνεται από το κυρίαρχο κοινωνικό σώμα και καθορίζει τη συνολική κοινωνική ταυτότητα του ατόμου (Κόντης, 2001).

Όλα βέβαια τα παραπάνω υπόκεινται στο συμπαγές και άρρηκτο πεδίο της άρνησης ή της διστακτικότητας του κυρίαρχου πληθυσμιακού σώματος να αποδεχτεί την εθνική, κοινωνική, πολιτιστική, θρησκευτική, εθιμική και επικοινωνιακή ετερότητα στον κυρίαρχο χώρο λειτουργίας, επινοώντας και εδραιώνοντας επίπλαστες και καταδικαστικές στερεοτυπικές εκτιμήσεις που απαξιώνουν τη μεταναστευτική παρουσία στο σύνολό της. (15). Μια τέτοια όμως εκτενή τοποθέτηση θα μας απομάκρυνε από το συγκεκριμένο ορίζοντα της παρούσας μελέτης.

Αναμφίβολα και χωρίς το διευκρινιστικό πλαίσιο που αναπτύξαμε, ακόμα και ο πιο δύσπιστος μελετητής θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι οι λειτουργικές δομές που συνθέτουν την μεταναστευτική συνδιαλλαγή στους χώρους εγκατάστασης εμπεριέχονται και εξαρτώνται αφενώς από την συνολική επίδραση των γενικών αξιών, του πολιτιστικού, οικονομικού, κοινωνικού και θεσμικού υπόβαθρου του χώρου υποδοχής και αφετέρου από την πολιτιστική, εθιμική ή επικοινωνιακή παρακαταθήκη του μετανάστη, από την ευελιξία προσαρμογής και από την αυτονόητη (όσον αφορά το κυρίαρχο κοινωνικό σώμα) επαγγελματική αυτοδιάθεση που αυτός έχει για συγκεκριμένες επαγγελματικές ενασχολήσεις με χαμηλό οικονομικό και κοινωνικό προφίλ (Brown Lawrence, 1993).

Κάτι τέτοιο είναι αναμενόμενο και αποτελεί σχεδόν κοινωνικό αξίωμα, από τη στιγμή που κάθε ισχυρό εθνικό σώμα προσπαθεί να αρθρώσει ιδιαίτερες κανονιστικές προϋποθέσεις που ισχύουν ως κριτήρια αποδοχής για την ίδια και να τις εκφράσει ως πολιτιστική προϋπόθεση υπόστασης στα όρια του κοινωνικού-εξουσιαστικού ελέγχου (Μουσούρου, 1993).

Μέσα λοιπόν σε αυτό το σύστημα των κοινωνικών συγκρούσεων, των αλλαγών και των αλληλεπιδράσεων ο μετανάστης τις περισσότερες φορές βρίσκεται αμήχανος και διστακτικός προσπαθώντας να αποφασίσει για τα όρια της προσωπικής διαπραγμάτευσης που πρέπει να ακολουθήσει σε σχέση με το κοινωνικό σύστημα, διαισθανόμενος την άμεση ανάγκη ανάπτυξης δομών προσαρμογής στην καθημερινή επικοινωνία και την εργασία ώστε να γίνει αποδέκτης της μέγιστης δυνατής οντολογικής αναγνώρισης, αλλά και για να

εξασφαλίσει τα προσδοκούμενα οικονομικά οφέλη που μπορεί να του αποδώσει η κοινωνία, οι όροι και οι συνθήκες της εργασίας στη χώρα υποδοχής (Μουσούρου, 1993).

Οι αρνητικές αυτές στάσεις εκτός των άλλων καθορίζονται και από την προβαλλόμενη ιδεολογία της ατομικής ευθύνης για την κοινωνική θέση στην οποία αναγκαστικά εντάσσεται ο μετανάστης στους χώρους εγκατάστασης (victim-blaming).

Η μεταναστευτική αποστολή, όπως είναι λογικό, συνδέεται είτε με την εξασφάλιση και την αποταμίευση ικανοποιητικών πόρων και τη μελλοντική τους αξιοποίηση στη χώρα καταγωγής, είτε με την δυνατότητα απόκτησης μικρής επιχείρησης (*ethnic business*) στον τόπο μεταναστευτικής παραμονής, (ή ακόμα και με τον *συγκερασμό των δύο*) ώστε να ξεφύγει από την εξαρτημένη και τις περισσότερες φορές σκληρή, επισφαλή και ευκαιριακή απασχόληση.

Στην περίπτωση αυτή, η απόκτηση ιδιοκτησίας με τη μορφή της εμπορικής επιχείρησης αποτελεί το κλασικότερο μοντέλο οικονομικής κατάκτησης με το οποίο συνδέεται και η επιτυχία της μεταναστευτικής αποστολής .

Όλα τα παραπάνω, σχεδόν πάντα, έχουν ως αποτέλεσμα τη δόμηση ιεραρχικά συμβατού κώδικα εργασιακής προσομοίωσης που στηρίζονται στα ατομικά εμπειρικά δεδομένα και τα επαγγελματικά προσόντα σε σχέση με αυτούς που έχει ανάγκη ή προβάλλει το κυρίαρχο κοινωνικό και οικονομικό μοντέλο.

Η προσπάθεια αυτή τις περισσότερες φορές τουλάχιστον στο στάδιο της ένταξης και της προσαρμογής αποτυγχάνει αφού ο μετανάστης συμπεριφέρεται και εξωτερικεύει τους γνωστούς κώδικες κοινωνικής και ατομικής συμπεριφοράς, ενώ ταυτόχρονα ικανοποιείται με πολύ χαμηλές απολαβές ή καταδεικνύει μεγάλη ανεκτικότητα ή υποτέλεια στις καταστρατηγήσεις στο ωράριο και της συνθήκες εργασίας (Καραϊσκάκης, 1997).

Αυτό είναι λογικό από τη στιγμή που δεν είναι σε θέση να γνωρίζει τις κατακτήσεις ή τους όρους εργασίας στη χώρα υποδοχής ενώ επιπρόσθετα αναγκαστικά προσομοιώνει τις εργασιακές προϋποθέσεις του τόπου αποστολής με αυτές του χώρου εγκατάστασης (Segall, 1993).

Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, παρατηρήθηκαν ακραία φαινόμενα εκμετάλλευσης μεταναστών, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα έτη της μαζικής εισόδου στη χώρα για ποικίλους λόγους που όμως θα μπορούσαν να συμπυκνωθούν στην έλλειψη εμπειρίας και την ανυπαρξία δομών και υπηρεσιών μέριμνας και διαχείρισης του εισρέοντα μεταναστευτικού πληθυσμού.

Έρευνες που διεξήχθησαν τα τελευταία χρόνια σε πολλές περιοχές της ελληνικής επικράτειας, ενοχοποιούν σε μεγάλο βαθμό τη διστακτικότητα, την αργοπορία και την ταλάντευση της πολιτείας στην ανάπτυξη θεσμικών συστημάτων και κριτηρίων νομιμοποίησης, ένταξης, διοχέτευσης, απορρόφησης και τέλος ελέγχου του ξένου εργατικού δυναμικού.

Η αναφερόμενη ακόμα εκμετάλλευση ευνοήθηκε από ένα ανοικτό και ανεξέλεγκτο σύστημα παραοικονομίας που με μέτριους υπολογισμούς ανέρχεται στο 30% του Α.Ε.Π., που έδωσε την δυνατότητα σχεδόν αυτοματοποιημένης ένταξης σε αυτό, μεγάλου μέρους του ξένου εργατικού δυναμικού μέσα από τα ήδη οργανωμένα κατευθυντικά δίκτυα των εθνοτικών συσπειρώσεων.

Ακόμα, προήλθε από την προσπάθεια των μικρών ατομικών ή οικογενειακών επιχειρήσεων ή ακόμα και ιδιωτών, που απορρόφησαν μεγάλο μέρος παράνομων μεταναστών με πολύ χαμηλές απολαβές και χωρίς ιατροφαρμακευτική και συνταξιοδοτική ασφάλιση, ώστε αυτές να καταφέρουν να ανταγωνιστούν μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις ή φθηνότερα εισαγόμενα είδη, καταβάλλοντας το ελάχιστο των εργοδοτικών τους υποχρεώσεων και επιτυγχάνοντας με αυτό τον τρόπο σημαντικότερη μείωση του κόστους παραγωγής.

Τέλος, κρούσματα εκμετάλλευσης παρατηρήθηκαν σε εποχιακές γεωργικές εργασίες κυρίως συλλογής και επεξεργασίας γεωργικών προϊόντων σε περιοχές της βόρειας Ελλάδας στις οποίες χρησιμοποιήθηκε μεγάλος αριθμός παράνομων Αλβανών μεταναστών που γνωρίζοντας τα χρονικά διαστήματα εργασίας διερχόταν παράνομα τα σύνορα και ή αποχωρούσαν μετά το τέλος της εργασίας ή συνέχιζαν την πορεία τους προς τα αστικά

κέντρα της χώρας αναζητώντας εναλλακτικές μορφές πρόσκαιρης απασχόλησης αστικού χαρακτήρα.

Επιπλέον, οι περισσότεροι από τους μετανάστες που δεν εντάσσονται στα παραπάνω δίκτυα εξακολουθούν να εργάζονται ως χειρώνακτες ή υπαίθριοι μικροπωλητές, δηλαδή εξασκούν επαγγέλματα που με γνώμονα την συνολική κοινωνική συνείδηση βρίσκονται στο τελευταίο σκαλοπάτι της κοινωνικής ιεραρχίας, ενώ ταυτόχρονα παρεμποδίζεται σχεδόν εχθρικά ή δε λαμβάνεται υπόψη η προηγούμενη επαγγελματική εμπειρία, τα προσόντα, οι ιδιαίτερες επαγγελματικές δεξιότητες, οι γνώσεις κ.λ.π. (Καστορίδης, 1995).

Εκτός όμως από την κοινωνική παρεμπόδιση, απαγορευτικά λειτουργεί και το σύστημα έγκρισης και κατά συνέπεια αξιοποίησης των τυπικών επαγγελματικών προσόντων της χώρας μας, άλλοτε δικαιολογημένα και άλλοτε αδικαιολόγητα.

Έτσι, με βάση τη νομοθεσία δεν αναγνωρίζονται τα πτυχία, τα διπλώματα και οι βεβαιώσεις εργασιακής εμπειρίας για τη συντριπτική πλειοψηφία των χωρών από τις οποίες προέρχονται οι μετανάστες στη χώρα μας.

Είναι λοιπόν λογικό, ότι αυτοί συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στις χειρονακτικές, πρόσκαιρες και άτυπες εργασιακές θέσεις, ενώ ταυτόχρονα οι σύγχρονες έρευνες καταδεικνύουν ότι οι μετανάστες στη χώρα μας αποφεύγουν συστηματικά τις επαφές και τις σχέσεις με τις υπηρεσίες του κράτους όπου αυτό είναι δυνατό.

Η παραπάνω διαπίστωση βέβαια αφορά κατά κανόνα τις άμεσες τυπολογικές και γραφειοκρατικές σχέσεις, ενώ στον αντίποδα, το κράτος έμμεσα απασχολεί χιλιάδες μετανάστες αφού τα περισσότερα έργα των υπηρεσιών που αναπτύσσονται αυτή τη στιγμή, ενόψει μεγάλων έργων υποδομής που έχουν κρατική εποπτεία, αναλαμβάνονται εν τέλει από ιδιωτικές κατασκευαστικές εταιρίες που έχουν πολλά οικονομικά οφέλη από την απασχόληση αλλοδαπών εργατών.

Όλα τα παραπάνω μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξη φορέων και υπηρεσιών με τη συμβολή και την αρωγή του κράτους που θα μπορούσαν να δώσουν λύσεις ή να συμβάλλουν στην εργασιακή και κατευθυντική διάσταση των μεταναστών θα ήταν αναμφίβολα ένα σημαντικό οργανωτικό και διαρθρωτικό βήμα για την εξάλειψη της παράνομης παραμονής, της εκμετάλλευσης, της κοινωνικής περιθωριοποίησης ακόμα και της παραβατικότητας, φαινόμενα που συχνά παρατηρούνται σε όλες τις χώρες υποδοχής. Επιπλέον, θα εξασφαλιζόταν η μέγιστη δυνατή αξιοποίηση του ξένου εργατικού δυναμικού με τη διοχέτευση του σε κλάδους, τομείς και γεωγραφικές περιοχές που παρατηρούνται πραγματικές ανάγκες ή ελλείψεις σε εξειδικευμένο ή μη εργατικό δυναμικό.

Θα μπορούσε ακόμα να προσεγγιστεί ή να διασαφηνιστεί το πλαίσιο προσανατολισμού και κατανομής, να αναπτυχθεί εμπειρία και να εδραιωθούν ή να επανασυσταθούν εκπαιδευτικές δομές εργατικής μαθητείας αλλά και θεσμικά πλαίσια προστασίας των δικαιωμάτων στο χώρο εργασίας των μεταναστών.

Τα οφέλη που θα προέκυπταν από κάτι τέτοιο θα ήταν τόσο οικονομικά όσο και κοινωνικά αφού θα είχαν ως στόχο την ενίσχυση και τη διαχείριση προβλημάτων στο πολυεδρικό κοινωνικό μοντέλο μεταξύ μεταναστών, κοινωνίας και εθνικής οικονομίας.

Τέτοιες υπηρεσίες, που ακόμα δεν υφίστανται στην Ελλάδα, σε επίπεδο κρατικής παρέμβασης δεν θα αποτελούσαν σε καμιά περίπτωση πρωτοποριακές καινοτομίες αφού έχουν αναπτυχθεί και εφαρμοστεί πριν από δεκαετίες, (κυρίως μεταπολεμικά) σε κράτη που ήταν ή είναι χώρες υποδοχής οικονομικών μεταναστών αλλά και πολιτικών προσφύγων.

Κράτη όπως οι Η.Π.Α., ο Καναδάς, η Αυστραλία, η Δυτική Γερμανία και λιγότερο το Βέλγιο, η Ολλανδία και η Νοτιοαφρικανική Ένωση, δημιούργησαν τέτοιες υπηρεσίες, δίκτυα και θεσμικά ή νομικά πλαίσια (*η κάθε μια για τους δικούς της λόγους*) ώστε να επιλεγεί το καλλίτερο μεταναστευτικό δυναμικό ανά χώρα και αντικείμενο απασχόλησης (*εργατική, βιομηχανική, δημογραφική μεταναστευτική κίνηση κ.λ.π.*), να αξιοποιηθεί καλύτερα το μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό στη χώρα υποδοχής, να περιοριστεί η παράνομη μετανάστευση, να γίνει προσπάθεια κοινωνικής και εργασιακής ένταξης κ.λ.π. (21)

Αν και σε καμιά περίπτωση δεν περιορίστηκαν τα κοινωνικά προβλήματα των μεταναστών και τα αποτελέσματα δεν ήταν εντυπωσιακά, η οργάνωση και η αναγκαστική ή περιοριστική αυτή υποδομή που ενέπλεκε και τις χώρες αποστολής κατά το παρελθόν και φυσικά την Ελλάδα, αποτελούσε βασική συνισταμένη των αμοιβαίων υποχρεώσεων (της

χώρας αποστολής και της χώρας υποδοχής) κατά την υπογραφή των διακρατικών συμφωνιών μετανάστευσης.

Κάνοντας μια μικρή αναδρομή κατά τη περίοδο 1950-1970, η Ελλάδα υπέγραψε πολλές τέτοιες διακρατικές συμφωνίες, κυρίως με ευρωπαϊκές χώρες, που μεταξύ των άλλων προέβλεπαν την επιλογή μεταναστών από την Ελλάδα από ιατρικά κλιμάκια της χώρας

αποστολής, ενώ ο κοινωνικός και «πολιτικός» έλεγχος ιδιαίτερα για μετανάστες που προοριζόταν για τις Η.Π.Α. και τον Καναδά είχε αναλάβει το ελληνικό κράτος (Έμκε – Πουλοπούλου, 1986).

Αναλυτικότερα η κρατική παρέμβαση στον έλεγχο και την οργάνωση της μετανάστευσης στην δεκαετία του '50 ήταν αποτέλεσμα των μεταβολών που προήλθαν στην οργάνωση και την αρτιότερη επιλογή εισροής ξένου εργατικού δυναμικού στις χώρες υποδοχής αλλά επιπρόσθετα υπέθαλπε σε μεγάλο βαθμό τον κρατικό πατερναλισμό και τη προσπάθεια για τη μέγιστη δυνατή οικονομική εκμετάλλευση των μεταναστευτικών εισροών και επενδύσεων στην Ελλάδα με βάσει τα ξένα κεφάλαια.

Επιπλέον, η κρατική παρέμβαση προσπάθησε να δώσει ορισμένες βασικές λύσεις στο οξύ πρόβλημα του επικοινωνιακού και επαγγελματικού ελλείμματος (*βιομηχανική εξειδίκευση*) των Ελλήνων μεταναστών στους χώρους προορισμού (*Καναδά Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία*) αλλά και να προστατέψει τα εργασιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα των Ελλήνων που μετέβαιναν στο εξωτερικό.

Εξ άλλου, σε πολλές περιπτώσεις οι διακρατικές συμφωνίες προέβλεπαν την ταχύρρυθμη επιμόρφωση των υποψηφίων μεταναστών στη γλώσσα και τη προετοιμασία στις συνθήκες της βιομηχανικής εργασίας από τη χώρα αποστολής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο μετανάστης να γνωρίζει εξ αρχής για τη φύση της εργασίας που προοριζόταν, το χώρο και τις συνθήκες εγκατάστασης, τις απολαβές του, το χρόνο παραμονής, τις συνταξιοδοτικές προϋποθέσεις και φυσικά τα πλεονεκτήματα που θα προέκυπταν από την εισαγωγή συναλλάγματος στην Ελλάδα συνήθως μετά από την παλιννόστηση κλπ.

Εκτός όμως από τις διακρατικές συνεργασίες που αποτελούν γνώρισμα των μεταπολεμικών μεταναστευτικών εκροών, κατά τη διάρκεια της προπολεμικής υπερπόντιας περιόδου, που ορίζεται από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι περίπου τη δεκαετία του '40 οι επικοινωνιακές ανάγκες στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο, αλλά ιδιαίτερα στο χώρο της εργασίας, είχαν οδηγήσει τόσο τις αμερικανικές όσο και τις καναδικές αρχές στη σύσταση νυχτερινών σχολείων για την εκμάθηση βασικών στοιχείων της αγγλικής γλώσσας και της αμερικανικής ιστορίας. Έτσι, χιλιάδες Έλληνες μετανάστες που είχαν εισέλθει στη χώρα νόμιμα, τον ελεύθερο χρόνο τους παρακολουθούσαν τα μαθήματα αυτά.

Εξ άλλου σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις η απόκτηση της αμερικανικής υπηκοότητας απαιτούσε τις παραπάνω προϋποθέσεις στις οποίες ο μετανάστης έπρεπε να εξεταστεί. (Brown Lawrence, 1933)

Η ανάπτυξη τέτοιων θεσμικών και οργανωτικών συστημάτων, είτε από τη χώρα αποστολής είτε από αυτή της εγκατάστασης εφαρμόστηκαν στη προσπάθεια με τον ένα ή τον άλλο τρόπο να αξιοποιηθούν οικονομικά και δημογραφικά στο έπακρο οι μετακινούμενοι εργατικοί πληθυσμοί, αφού ο σχεδιασμός στόχευε και είχε ως κριτήριο αυτή τη δομική συνιστάμενη. Βέβαια τα παραπάνω αποτελούν την ιστορία της κοινωνικής και οικονομικής διαχείρισης των μεταναστών στις χώρες αποστολής στο χρονικό διάστημα που ακολούθησε τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι και τη δεκαετία του '70.

Επανερχόμενοι στη σημερινή πραγματικότητα θα διαπιστώσουμε όπως είναι λογικό ότι τα προβλήματα που έχουν σήμερα οι μετανάστες, αν και σε γενικές γραμμές δείχνουν ίδια με αυτά του παρελθόντος, έχουν διαφορετική διάρθρωση, αφού εναρμονίζονται με τις εκάστοτε τρέχουσες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές συντεταγμένες του χώρου υποδοχής.

Έτσι, τις περισσότερες φορές η έλλειψη επαγγελματικής και εργασιακής κατεύθυνσης, η απουσία αξιόπιστων οικονομικών δικτύων απορρόφησης, η χαλαρή εδραίωση προστατευτικών και ασφαλιστικών μηχανισμών για τους μετανάστες δημιουργεί ψυχοσωματικές καταπονήσεις και κοινωνικό αποπροσανατολισμό, αδρανοποιώντας και

αχρηστεύοντας πρώτιστα τα επαγγελματικά του προσόντα και τα οικεία κοινωνικά, ηθικά, επικοινωνιακά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά του (Degroot, 1957).

Οι κώδικες αυτοί στη βάση τους ουδετεροποιούνται από την κυρίαρχη κοινωνία και παρά τις πιθανές προόδους του μετανάστη, έτσι ή αλλιώς, αποτελούν το ελάχιστο των επικοινωνιακών απαιτήσεων και δεξιοτήτων που αυτή αποδέχεται για μια στοιχειώδη κοινωνική προσαρμογή παρά ό,τι για τον ίδιο απαιτούν υψηλό ψυχικό και σωματικό σθένος και αυτοδιάθεση και κινητοποιούν την ανάπτυξη προσαρμοστικών μηχανισμών που όπως είναι λογικό, σε μεγάλο ή μικρό βαθμό εμπεριέχουν ψυχικές ή ακόμα και ηθικές συγκρούσεις για την αποδοχή του κυρίαρχου κοινωνικού κώδικα.

Η δυσχέρεια προσαρμογής, το πολιτιστικό του υπόβαθρο, η οικονομική κατάσταση, η οικονομική και κοινωνική δυσπραγία, και φυσικά το επικοινωνιακό έλλειμμα λειτουργούν σχεδόν πάντα ως συσσωρευτική αιτιότητα για μια ολόκληρη σειρά κοινωνικών και ατομικών δυσχερειών, δια μέσου των οποίων ο μετανάστης δευτερογενώς επικρίνεται και απαξιώνεται. Πώς όμως η φύση του κοινωνικού προβλήματος επιδρά στον ψυχισμό και την ατομική συνείδηση του ατόμου που βρίσκεται σε ένα ξένο περιβάλλον και πως τα χαρακτηριστικά αυτά γενικοποιούνται σε τέτοιο βαθμό ώστε να ορίζονται, να πιστοποιούνται ή να εξαρτώνται από την εργασιακή τοποθέτηση; Οι Cinar D, Hofinger και Waldrauch H. καθορίζουν το βαθμό μέτρησης της ενσωμάτωσης των μεταναστών προβάλλοντας τις σημαντικότερες σταθερές και μεταβλητές των πολυπαραγοντικών κοινωνικών και θεσμικών δεδομένων της χώρας υποδοχής (Cinar, Hofinger, Waldrauch, 1995).

Είναι αλήθεια ότι κατά το παρελθόν, οι κοινωνίες αλλά και οι επίσημες υπηρεσίες των χωρών υποδοχής εξέταζαν την φύση και το «μέγεθος της πολυπολιτισμικής ανακατανομής» προσμετρώντας ως βασικό κριτήριο τον αριθμό των μεταναστών που κατοικούσαν ή εργαζόταν σε μια περιοχή μικρής ή μεγάλης γεωγραφικής κλίμακας στα όρια του κράτους αλλά και με το είδος της εργασίας που αυτοί επέλεγαν ή αναγκαζόταν να επιλέξουν.

Στον άξονα αυτό τα στοιχεία μέτρησης που προέκυπταν δεν παρείχαν αξιόπιστες πληροφορίες για την ισχύ της πραγματικής πληθυσμιακής διασποράς και το είδος της επαγγελματικής κατανομής αφού τα εργασιακά δίκτυα και οι υποδομές παροχής μεταναστευτικής εργασίας επικεντρωνόταν σε συγκεκριμένες περιοχές και συγκεκριμένα εργασιακά κλαδικά δίκτυα.

Η διαδικασία αυτή οδηγούσε από τη μια σε γενικευμένη και μαζική αντιμετώπιση των μειονοτικών πληθυσμών και από την άλλη λειτουργήσε σαν ένας έμμεσος πληθυσμιακός δείκτης της κοινωνικής ισχυροποίησης της μεταναστευτικής ομάδας με πρόθεση να καταδειχτεί ή πολλές φορές να υπονοηθεί ο βαθμός της κοινωνικής, δημογραφικής ή πολιτιστικής «αλλοτρίωσης» ή ακόμα και επικινδυνότητας σε βάρος του ισχυρού και αποδεκτού εθνοκεντρικού μοντέλου.

Επιπλέον, η μέτρηση αυτή βοηθούσε την γενικευμένη απόδοση «ειδικών» εθνικών χαρακτηριστικών και οδηγούσε στην ανάπτυξη στερεοτυπικών εκτιμήσεων και κινητοποιούσε αρνητικές αντιδράσεις.

Ο Murphy και Choi (1997), όμως επισήμαναν την μορφή αυτή της μέτρησης ως λανθασμένη προβάλλοντας τη λογική ότι ως βασικό κριτήριο θα πρέπει να θεωρούνται οι διεργασίες, ο βαθμός και οι μορφές κοινωνικού αποκλεισμού που δέχεται μια μειονοτική ομάδα από το κυρίαρχο σύστημα.

Αντίθετα, πρότειναν ότι ο επιστημονικός παρεμβατισμός ή η διαμεσολάβηση αξιόπιστων συμβουλευτικών και πληροφοριακών μηχανισμών με επιστημονικά κριτήρια, για την απόσβεση τέτοιων τάσεων, θα λειτουργούσε θετικά ως προς την επίτευξη κοινωνικής, εκπαιδευτικής και εργασιακής προσαρμογής αφού θα εξέλειπαν σύνθετα προβλήματα επαγγελματικής κατεύθυνσης και κοινωνικού προσανατολισμού.

Ακόμα, ως προέκταση της παραπάνω τοποθέτησης διατυπώθηκε ότι μια τέτοια ανάπτυξη και εφαρμογή εν πολλοίς θα περιόριζε σε μεγάλο βαθμό την ανάπτυξη ισχυρών εθνικών συσπειρώσεων ως μορφή κοινωνικής άμυνας και προστασίας στο εσωτερικό των μεταναστευτικών ομάδων.

Παρόμοιες ενστάσεις για την εγκυρότητα κοινωνιολογικών μετρήσεων με αντικείμενο τους μειονοτικούς πληθυσμούς προβάλλονται και από άλλους κοινωνικούς επιστήμονες όπως οι Amitae Hetsiony και Edward Leman (Hetsiony, Leman, 1972):

«Το πρόβλημα προκύπτει από τη φορμαλιστικά συγκεφαλαιωμένη μέτρηση συλλογικών ιδιοτήτων για τους μειονοτικούς πληθυσμούς.

Κατά τον χαρακτηρισμό των κοινωνικών συστημάτων παρουσιάζεται η τάση να μπερδεύονται οι πραγματικές έννοιες με τις τυπικές ενότητες και να συγκεντρώνονται σε ιδιότητες του συστήματος που εξαρτιούνται από τα χαρακτηριστικά της ομάδας, σε τέτοιο βαθμό που μπροστά σ' αυτές να παραμελούνται οι ιδιότητες και τα χαρακτηριστικά του ατόμου» .

Η ανάλυση του σύγχρονου μεταναστευτικού φαινομένου από τους κοινωνικούς επιστήμονες έχει καταδείξει ότι η δημιουργία ισχυρών εθνικών συσπειρώσεων που πολλές φορές αντιτίθενται ή ακόμα και συγκρούονται με το γηγενές σύστημα αξιών, είναι ευθέως ανάλογη με τον τρόπο αντιμετώπισης τους από τον κυρίαρχο πληθυσμό της χώρας υποδοχής.

Οι παραπάνω επιστημονικές παρατηρήσεις και η συζήτηση που προηγήθηκε λογικοποιούν με επιστημονικό κριτήριο την χρησιμότητα και την αποτελεσματικότητα της εξατομικευμένης προσέγγισης του μετανάστη η οποία πρέπει να εκλαμβάνεται σαν *«μια ορθόδοξη διεργασία με θεμελιώδη αξία και χρησιμότητα στην έρευνα, στην ψυχοκοινωνική ανάταξη και στην υποστήριξη».*

Αναμφίβολα, η ανθρωποκεντρική οπτική που η συμβουλευτική ψυχολογία και η συμβουλευτική ως επιστήμες εμπεριέχουν από τη μεθοδολογική και την επιστημονική τους φύση, θα μας οδηγούσε προφανώς σε μια επανεκτίμηση της οντολογικής και κοινωνικής αξίας της προσωπικότητας του μετανάστη και των δυναμικών σύνθετων σχέσεων με τα νέα κοινωνικά, ιδεολογικά, οικονομικά και οργανωτικά συστήματα στη χώρα υποδοχής ενώ ταυτόχρονα θα ενίσχυε κατά πολύ τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς προσαρμογής.

Ταυτόχρονα, θα συνέβαλε κατά πολύ στις διαδικασίες και τους μηχανισμούς προσαρμογής και παραγωγικότητας των ξένων εργαζομένων στη χώρα μας.

Επιπλέον, η αποτελεσματικότητα του εξατομικευμένου μοντέλου ψυχολογικής και συμβουλευτικής προσέγγισης, είτε αφορά αμιγώς την εργασιακή ένταξη και την αναζήτηση ικανοποιητικών ευκαιριών, είτε την ανάταξη πολυεδρικών ψυχοκοινωνικών προβλημάτων, μέχρι τα τώρα έχει πιστοποιηθεί ικανοποιητικά δια μέσου της ερμηνευτικής και ιστορικής ερευνητικής αποτίμησης της μεταναστευτικής εμπειρίας στο σύνολό της. Μας έχει ακόμα βοηθήσει να κατανοήσουμε σε μεγάλο βαθμό τις ψυχικές εντάσεις και τα προβλήματα του μετανάστη, αφού στην ουσία χρησιμοποιεί ως υποκείμενο προσέγγισης τον ίδιο τον μετανάστη ως προσωπικότητα και όχι την κοινωνική ή εθνική λειτουργική αποφαιτική στους χώρους όπου αυτός μεταβαίνει. (Μαλικιώση Λοΐζου , 1994).

Ιδιαίτερα εκεί που το ιδεολογικά συστήματα και η κοινωνική ανάλυση του εγχειρήματος της πολιτιστικής προσαρμογής δεν παραμορφώνουν την αμιγή σχέση του με το περιβάλλον, η συμβουλευτική και οι λειτουργίες της αποτελούν μια νέα πολιτιστική και δημοκρατική προσέγγιση ιδιαίτερα στην περίπτωση ανάπτυξης μοντέλων και δομών με επιστημονικά κριτήρια.

Ο *Talkot Pearson* φαίνεται να έχει απόλυτο δίκιο όταν δηλώνει ότι : *«Το πιο ουσιαστικό ζήτημα σε κοινωνικές δομές που λειτουργούν έντονες αλληλεπιδράσεις με διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά είναι πως η ένταξη μιας σειράς από εμπειρικές γενικεύσεις σε μια ιδεολογία προκαλεί μια τάση παγώματος στην προσέγγισή του κοινωνικού ανθρώπου, ο οποίος λογικά δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται με κριτήριο τη κοινωνική γενίκευση ώστε να του αποδίδονται στοιχεία ή χαρακτηριστικά που αφορούν μεν σε στατιστικό επίπεδο την εθνική ομάδα στην οποία ανήκει και από την οποία ο ίδιος διαφοροποιείται».* (Parson, 1972).

Για αυτονόητους λόγους, ο εργασιακός προσδιορισμός αλλά και οι ψυχοσωματικές παθήσεις των μεταναστών που προκαλούνται από την στέρηση του οικείου κοινωνικού - επικοινωνιακού περιβάλλοντος καθώς και οι επιπτώσεις από την πολύωρη και εν πολλοίς καταναγκαστική - επισφαλής εργασία και την κοινωνική περιθωριοποίηση, στην καθαρά συμβουλευτική διάσταση αποτελεί πλέον αναγκαιότητα και επιζητούμενη οργανωτική εφαρμογή και στην Ελλάδα.

Ωστόσο αυτοματοποιημένα μπορεί να τεθεί η αντιλογική θέση που προβάλλεται τακτικά από εκπρόσωπους κρατικών φορέων για την αποτελεσματικότητα του ρόλου των δομών πρόνοιας και των κρατικών υπηρεσιών υγείας και ιδιαίτερα των ψυχιάτρων και των κοινωνικών λειτουργών στην περίθαλψη ή την μέριμνα των ψυχοσωματικών προβλημάτων που αντιμετωπίζει ο μετανάστης και προέρχονται τόσο από τις εργασιακές καταπονήσεις όσο και από την εν γένει προσαρμοστική δυσχέρεια στο χώρο της εργασίας και τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Οι έρευνες σε ευρωπαϊκές χώρες με εμπειρία μεταναστευτικής υποδοχής για το μεγάλο αυτό θέμα στο οποίο αναγκαστικά εμπλέκονται και οι υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής ασφάλισης του κράτους υποδοχής βρίσκονται σε ικανοποιητικό επίπεδο.

Αντίθετα, στον ελλαδικό χώρο για πρώτη φορά σήμερα αγγίζεται το θέμα αυτό ιδιαίτερα κάτω από το θεσμικό πλαίσιο της νομιμοποίησης των μεταναστών άρα και της ένταξής τους στη νοσηλευτική και συνταξιοδοτική διασφάλιση.

Η νομιμοποίηση του μετανάστη μέσα από διακρατικές συμφωνίες ή άλλα έννομα μέσα, ήδη από την δεκαετία του '50 σε Ευρώπη και Αμερική, παρείχε αυτομάτως το δικαίωμα στο μετανάστη να ζητήσει ψυχολογική υποστήριξη ή επαγγελματικές κατευθυντικές συστάσεις με την ίδια άνεση που θα το έκανε για προβλήματα σωματικής υγείας.

Πέρα από την προφανή διαφοροποίηση των επιστημονικών αντικειμένων, το ερώτημα αυτό τέθηκε στις σκανδιναβικές χώρες αφού οι υπηρεσίες του κράτους πολύ πρώιμα συνδιάρθρωσαν και έλαβαν σοβαρά υπόψη τους την μεταναστευτική επιβάρυνση και τη σημασία που αυτή αποκτά στην εν γένει λειτουργία του εργασιακού και κοινωνικού συστήματος του χώρου υποδοχής.

Ιδιαίτερη προσοχή μάλιστα δόθηκε στις ψυχοσωματικές επιβαρύνσεις που προερχόταν από τις δυσμενείς επιπτώσεις της μεταναστευτικής εμπειρίας και τη μηχανοποιημένη εργασία, ενώ παράλληλα, ενισχύθηκαν τα συστήματα εργασιακής προστασίας των μεταναστών από τις υπερβάσεις των εργοδοτών, πολιτική εναρμονισμένη με ένα προηγμένο και άρτια οργανωμένο σύστημα ιατρικής μέριμνας, ψυχολογικής υποστήριξης και δομών συμβουλευτικής και εργασιακής κατεύθυνσης.

Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι οι περισσότερες έρευνες σε ζητήματα ψυχικής υγείας των Ελλήνων μεταναστών προέρχονται από την Σουηδία και λιγότερο από την Ολλανδία και τη Γερμανία. Σε πολλές βέβαια περιπτώσεις, πρόθεση των νοσηλευτικών υπηρεσιών στις χώρες αυτές ήταν η επιλογή αλλά και η διατήρηση ενός υγιούς, παραγωγικού και αξιόπιστου εργατικού δυναμικού και επιπρόσθετα η μείωση των κρατικών εξόδων από αξιώσεις πρόωρης συνταξιοδότησης λόγω ψυχοσωματικών καταπονήσεων. Εξαιρώντας όμως αυτή την στρατηγική σε πολλές χώρες η παροχή υπηρεσιών υγείας από τις χώρες του βορρά σε μεταναστευτικούς πληθυσμούς ήταν αξιοθαύμαστη και πολύ καλά οργανωμένη (Rystard, 1992).

Αντίθετα, ακόμα και σήμερα, η ψυχολογική μέριμνα στην Ελλάδα ακόμα και για τους γηγενείς πολίτες, στέκει στα όρια μιας «πολυτελούς ή μη αναγκαίας διαδικασίας» και ανήκει σχεδόν εξ ολοκλήρου στο σύστημα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, από την οποία οι μετανάστες ολοκληρωτικά απέχουν για ευνόητους λόγους.

Μάλιστα, τελευταίες έρευνες που αφορούν την γενική νοσοκομειακή μέριμνα μειονοτικών και μεταναστευτικών πληθυσμών, κοινοποιούν ότι ακόμα και στις βασικές δομές υγειονομικής μέριμνας ο μετανάστης θα αντιμετωπίσει προβλήματα από την κρατική γραφειοκρατία και τη στάση του νοσηλευτικού προσωπικού.

«Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στο τομέα υγείας εντοπίζεται και στο επίπεδο της σχέσης και της επικοινωνίας που διαμορφώνεται και εκτυλίσσεται μεταξύ του γηγενούς γιατρού και του μειονοτικού ασθενή.»

Η διαφορετική οπτική με την οποία αντιμετωπίζουν την ασθένεια τόσο στα επίπεδα της σχέσης γιατρού-ασθενή όσο και στο επίπεδο της απόκλισης γηγενή-αλλοδαπού λειτουργεί ανασταλτικά στην πρόσβαση και τελικά στη χρήση των υγειονομικών υπηρεσιών από τον δεύτερο.

Ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται και αντιμετωπίζει ένας γιατρός την ασθένεια διαφέρει σε συγκεκριμένα σημεία από εκείνον του ασθενή, ακόμα και αν πρόκειται για άτομα που έχουν το κοινωνικό και πολιτιστικό υπόβαθρο.

Έτσι, ένας γιατρός αντιλαμβάνεται την νόσο ως αποτέλεσμα δυσλειτουργίας οργάνων ή συστημάτων ενώ για τον άλλο αποτελεί βιωματική εμπειρία με διαστάσεις κοινωνικές, ψυχολογικές και πολιτισμικές».

Βιβλιογραφία

- Αλεξίου, Θ. (1998). *Περιθωριοποίηση και ενσωμάτωση*. Αθήνα: Παπαζήση, 56-72.
- Αμιτζής, Γ. & Λαζαρίδη, Γ. (2001). *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήση, 27.
- Βεντούρα, Λ. (1994). Μετανάστευση και Έθνος . Μετασχηματισμοί στις Συλλογικότητες και τις κοινωνικές θέσεις. Θεωρία και μελέτες Ιστορίας 15. Ε.Μ.Ν.Ε/ Μνήμων. Αθήνα: *Σύγχρονη Εποχή*, 16 – 33
- Bonacich, E. (1972) : A theory of ethnic antagonism. The split labor market. *American sociology review*. 37. New York, 547-559. Αρχείο Ε.Κ.Κ.Ε.
- Brown Lawrence, G. (1933). *Immigration. Cultural conflicts and social adjustments*. New York: Longmans ed. Green and co. Αρχείο Ε.Κ.Κ.Ε.
- Champion, Y. (1958) : *Migration et maladie mentale*. Paris: Librairie Arnette, 34-57.
- Cinar, D., Hofinger, Chr., Waldrauch, H. (2001). *Integrationsindex*. I.H.S. Wien. 1995. Στο Αμιτζής, Γ., Λαζαρίδη, Γ. *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα : Παπαζήση, 193
- Γκότοβος, Α. (1996). *Ρατσισμός .Κοινωνικές, Ψυχολογικές και Παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε
- Degroot, D. E. (1957). *The assimilation of postwar immigrants in Atlanta, Georgia*. Ohio State University.
- Δώδος, Δ. και άλλοι (1996). Ξενοφοβία και ρατσισμός στην Ελλάδα 1988-1992 : Μια συγκριτική προσέγγιση και ορισμένες υποθέσεις με βάση τα δεδομένα του ευρωβαρόμετρου. Στο Κατσούλης, Η (1996). *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*. Τόμος Β΄. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Έμκε Πουλοπούλου, Η. (1986) : Προβλήματα μετανάστευσης – παλιννόστησης . Η.Μ.Ε.Ο/ ΕΔΗΜ. Αθήνα. Σελ: 37-42.
- Engelis, S. (1988). Ethnicity and multiculturalism. *Australian Quarterly*. Vol. 58. 3, 308-320.
- Epping, A. Socio – psychological problems of migrants children and cultural conflicts. *International migration Review*. Vol. XVII. No 1-2. Αρχείο Ε.Κ.Κ.Ε, 87-119
- Ιωσηφίδης, Θ. (2001). Εργασία, Μεταναστευτική εργασία και το τέλος (;) της εργασίας. Στο Αμιτζής, Γ., Λαζαρίδη, Γ. *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήση, 157-176.
- Hetsiony, A. και Leman, E. (1972). Ο υπολογισμός του κοινωνικού προτσές. Οι κίνδυνοι από τις κοινωνιολογικές μεθόδους υπολογισμού. Από το «*Η κοινωνιολογία μεταξύ θεωρίας και εμπειρίας*. Βασικά κοινωνιολογικά Προβλήματα. Αθήνα: Πέλλα, 108-146.
- Καλατζή, Α. (1996). *Προκαταλήψεις και Στερεότυπα.. Δημιουργία και αντιμετώπιση*. Αθήνα: Γ.Γ.Λ.Ε.
- Καραϊσκάκης, Τ. (2007): Οι Έλληνες είμαστε ή δεν είμαστε ρατσιστές. Εφημερίδα Καθημερινή, 22.
- Καραντινός, Δ. (1996). *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*. Τόμοι Α΄ και Β΄. Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.
- Καστορίδης, Δ. (1995). *Ξένοι εργάτες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ιαμός, 12-22.
- Κόντης, Α. (2001). Οικονομική Ενσωμάτωση Μεταναστών στη χώρα υποδοχής. Στο Αμιτζής, Γ., Λαζαρίδη, Γ. *Νομικές και κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήση, 157-176.
- Λινάρδος –Ρουλμόν (1993) Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα. Αθήνα: *Σύγχρονη εποχή*, 79.
- Λύτρας, Α. Ν. (2000). *Κοινωνία και Εργασία. Ο ρόλος των κοινωνικών τάξεων*. Αθήνα: Παπαζήση, 27-32.
- Μαλικιώση - Λοΐζου, Μ. (1994): *Συμβουλευτική Ψυχολογία. Στο Είδη συμβουλευτικής Ψυχολογίας. Διαπολιτισμική Συμβουλευτική*. Αθήνα : Ελληνικά Γράμματα, 314-315.
- Μαρξ, Κ. (1978). *Το κεφάλαιο*. Α΄ Τόμος. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μερλόπουλος, Π. Δ. ( ) . Η μεταπολεμική μας μετανάστευσις. *Νέα Οικονομία*, 19. Αθήνα. 979-984.

- Μουσούρου, Λ. Μ. (1991). *Μετανάστευση και μεταναστευτική πολιτική στην Ελλάδα και την Ευρώπη. Κοινωνιολογική και ανθρωπολογική βιβλιοθήκη Gutenberg. Η ελληνική μεταναστευτική πολιτική ως προς τη μετανάστευση*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μουσούρου, Λ. Μ. (1993). *Από τους γκασταρμπάιτερ στο πνεύμα του Σέγκεν . Προβλήματα της σύγχρονης μετανάστευσης στην Ευρώπη*. Αθήνα: Gutenberg, 23-32.
- Νικολινάκος, Μ. (1974). *Καπιταλισμός και μετανάστευση*. Αθήνα : Παπαζήση, 66.
- Ρόμπολης, Σ. (1994). *Η μετανάστευση στην Ελλάδα κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο ως συνιστώσα της αναπτυξιακής πολιτικής*. Πρακτικά από επιστ. Συνέδριο. Πάντειο Πανεπιστήμιο. 24-27 Νοεμβρίου 1993. Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα.
- Portes, A. (1994). Modes of structural incorporation and present theories of labor migration. Στο : *Theory and research on international population movements*. Staten Island. New York; Centre for Migration Studies, 280-291.
- Richmond, A. H. (1988). *Immigration and ethnic conflict*. Macmillan: Ed. London.,79-93.
- Τσαούσης, Δ. Γ. (1986). *Κοινωνική δημογραφία*. Αθήνα: Gutenberg, 92-101.
- Τσουκαλάς, Κ. (1986). *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*. Αθήνα: Θεμέλιο, 212.
- Segall, M.H. (1993). *Διαπολιτισμική Ψυχολογία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 123.
- Parson, T. (1972). Κοινωνία και ιδεολογία. Αντιδράσεις των διανοουμένων στην κοινωνική ορθολογικοποίηση. Από το «*Η κοινωνιολογία μεταξύ θεωρίας και εμπειρίας. Βασικά κοινωνιολογικά Προβλήματα*». Αθήνα: Πέλλα, 147-166.
- Rystard, G (1992). Immigration history and the future of international migration. *International migration review*. XXVI, 4, *Αρχείο Ε.Κ.Κ.Ε.*
- Weiddacher, A : Policy with respect to aliens and migration research in the Federal Republic of Germany. 1973-1983. *International migration Review*. Lol XXI. No 4. *Αρχείο Ε.Κ.Κ.Ε.*, 463-486

